

mekteydiler. Bu sebeple Mapo yakınındaki askerî kamp karışıklıklardan kaçan göçmenlerin sığınağı oldu ve daha sonraki yıllarda hızla büyüyerek 1850'lerde 60.000 nüfuslu bir şehir haline geldi; yüzyılın ikinci yarısında da gelişimini sürdürerek diğer tepeleri kapladı. XX. yüzyılın başında (1911) 175.000'i aşkın nüfuslu, etrafı surlarla çevrili müstahkem bir şehir devleti durumundaydı. Günümüzde surların kuşattığı alanın çapı 5 kilometredir. İbadan İngiliz sömürge idaresinin denetimine geçince mahallî önderlerin etkisi azaldı. Şehir daha sonra Oyo hükümdarının (Alafin) hukukî ve dinî otoritesine bağlandıysa da bu bağlılık çok zayıf olduğundan kısa sürede son buldu. Sömürge yönetiminin, bölgenin iç kesimlerinde elde edilen kakao gibi ürünleri sahile ulaştırmak amacıyla Lagos'tan buraya demiryolu döşemesi ve ardından bu hattı kuzeydeki Kano'ya kadar uzatması üzerine İbadan'ın ekonomik hayatında büyük bir canlılık meydana geldi; II. Dünya Savaşı'ndan sonra Nijerya sömürgesi üç federe bölgeye ayrılınca İbadan, Yorubalar'ın çoğunlukta bulunduğu Batı Nijerya'nın, bağımsızlığın kazanılmasından (1 Ekim 1960) sonra da Oyo eyaletinin merkezi oldu.

Günümüzde Lagos'a ve kuzeydeki şehirlere demiryoluyla bağlı olması avantajından başka işlek bir hava alanına da sahip bulunan İbadan Nijerya'nın en önemli ticaret, endüstri ve eğitim merkezlerinden biridir. Çevresindeki verimli topraklarda gelişmiş bir tarım (pamuk, tütün, kakao, hurma) yapılan şehrin ekonomik hayatında ticaret, el sanatları, iplik eğirme ve boyama, dokumacılık, çömlekçilik, demircilik, mobilyacılık, matbaacılık ve motor-otomobil tamirciliği gibi küçük çapta endüstri kolları önemli yer tutmaktadır. Aynı zamanda bir ilim ve kültür merkezi olan İbadan'da üniversite eğitimi, 1934'te sömürge yönetiminin ihtiyacı duyduğu memurların yetiştirilmesi için kurulan Yaba Higher College'la başlamıştır. Daha sonra 1948'de bağımsızlıktan sonraki adıyla İbadan Üniversitesi açılmış ve kısa sürede ülkenin en önemli üniversitesi haline gelmiştir; halen bünyesinde barındırdığı pek çok fakülte ve enstitü ile yerli ve yabancı öğrencilere eğitim vermektedir. Bunların dışında şehirde çeşitli teknik enstitülerle araştırma kurumları da bulunmaktadır. Ülkenin en geniş kitap koleksiyonuna sahip üniversite kütüphanesiyle başşehirdeki millî arşivin bir kolu da yine buradadır.

BİBLİYOGRAFYA :

K. M. Buchanan – J. C. Pugh, *Land and People in Nigeria*, London 1962, s. 69-70, 200, 208-215; P. C. Lloyd – A. L. Mabogunje, *The City of Ibadan*, London 1967; H. D. Nelson v.dğr., *Nigeria: a Country Study*, Washington 1979, s. 183, 187, 201-203; R. M. Wren, "Yoruba", *Muslim Peoples*, II, 872-876; J. S. Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985, s. 230-231; Abdur Rahman I. Doi, "Islamic Education in Nigeria: 11th Century-20th Century", *Muslim Education Quarterly*, II/2, Cambridge 1985, s. 68-81; A. Cohen, "Ibadan", *EP* (Fr.), III, 667-668; "Nijerya", *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi*, İstanbul 1981, VI, 1696; "Ibadan", *EBr.*, IX, 140-143; "Ibadan", *ABr.*, XI, 333; Muhammed Hasan Gencî, "İbâdân", *DMBİ*, II, 304-308.

DAVUT DURSUN

İBADET (العبادة)

Kulun Allah'a karşı sevgi, saygı ve bağlılığını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri için kullanılan terim.

A) Etimoloji ve Tanım. Sözlükte "boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma" anlamlarına gelen **ibâdet** dinî bir terim olarak insanın Allah'a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlar için kullanıldığı gibi daha genel olarak aynı mahiyetteki düşünüş, duygu ve sözleri de ifade eder; ancak kelimenin dinî içerikli belli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır. İslâmî literatürde genellikle bu tür davranış biçimleri için ibadet, insanın, hayatını daima Allah'a karşı saygı ve itaat bilinci içinde sürdürmesi şeklindeki kulluk duyarlılığı için de **ubûdiyyet** ve **ubûdet** terimlerine yer verilmiştir. Bir tanıma göre ubûdiyyet "kulun Allah'ın yaptıklarından memnun olması", ibadet ise "O'nun razı olacağı işleri yapması"dır (*Lisânü'l-'Arab*, "abd" md.; *Tâcû'l-'arûs*, "abd" md.). Buna göre ibadette belirli davranış şekilleri öne çıkarken ubûdiyyette ahlâkî ve mânevî öz ağır basmaktadır. Bununla birlikte böyle bir özden yoksun olan davranışlar ibadet sayılmaz. Nitekim ibadetin bütün tanımlarında "taat, hudû', zül" kelimelerinin tekrar edildiği görülmektedir. Meselâ Fahreddin er-Râzî ibadeti "saygının en ileri derecesi" diye tanımlarken (*Mefâtihu'l-gayb*, XIV, 159) İbn Kayyim el-Cevziyye, ibadet kavramının hem sevgi hem de itaat unsurlarını içerdiğini, bu özelliklerin ikisini birden ta-

şımayan davranışların ibadet sayılmayacağı belirir (*Medâricü's-sâlikîn*, I, 58). Genellikle tasavvufî kaynaklarda yukarıdaki anlamıyla ubûdiyyete daha çok önem verilirken (meselâ bk. Kuşeyrî, II, 428-432) Râgîb el-İsfahânî ibadeti "alçak gönüllülüğün en ileri derecesi", ubûdiyyeti ise "alçak gönüllülüğün dışı vurulması" şeklinde açıklamakta. dolayısıyla ibadeti ubûdiyyetten daha önemli görmektedir (*el-Müfredât*, "abd" md.). Yine Râgîb el-İsfahânî ibadetin biri zorunlu, diğeri iradeye bağlı olmak üzere iki şeklinin bulunduğunu belirtir (a.g.e., "scd", "abd" md.leri). Evrendeki bütün varlıkların Allah'ın karşılıklı konulamaz yasalarına boyun eğmiş bir halde işlevlerini sürdürmeleri zorunlu ibadet olup bazı âyetlerde bu ibadet söz konusu varlıkların "Allah'a secde etmesi" şeklinde ifade edilmiştir (meselâ bk. er-Ra'd 13/15; el-Hac 22/18; er-Rahmân 55/6). İradeye bağlı ibadet ise akıl sahibi varlığın hür iradesiyle yapması istenen, bu sebeple de sorumluluğa, mükâfat veya cezaya konu olan kulluk şeklidir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde kulun Allah'a saygı ve itaatini ifade etmek üzere "nüsük, dua, hudû', huşû', anve, rükû, secde, kunût, tesbih, şükür" gibi kavramların da yer yer ibadete aynı veya yakın anlamda kullanıldığı görülür. Nitekim sözlüklerde bu kelimelere de "boyun eğme, alçak gönüllülük" anlamı verilir ve bunlardan bazılarının ibadet anlamında kullanıldığı belirtilir (*Lisânü'l-'Arab*, "nsk", "d'av", "h'd'a", "h's'a", "anv", "rk'a", "scd", "knt", "sbh", "şkr" md.leri; *Tâcû'l-'arûs*, "nsk", "d'av", "h'd'a", "h's'a", "anv", "rk'a", "scd", "knt", "sbh", "şkr" md.leri).

İbadet çeşitli dinlerde ve dillerde farklı kavramlarla ifade edilmiş, değişik biçimlerde anlaşılıp uygulanmıştır. Hinduizm'in kutsal dili Sanskritçe'de "kutsamak, tâzîm etmek" anlamındaki **puja** kelimesi ibadetleri, yani Brahmanlar tarafından tanımlanan mâbed ibadetlerini ve âyinleri belirtmek için kullanılır. Budizm'in kutsal Pali dilinde "din, doktrin, doğruluk, fazilet" anlamlarındaki **dhamma** kelimesi bütünüyle dini, dinî inanç ve fiilleri ifade eder. Ayrıca ibadete ilgili uygulamalar için **vandana** kelimesi de kullanılır. Çin dinlerinde ibadete dair uygulamaları belirten en yaygın kelime "mânevî varlıklar, et, sağ el" anlamlarını taşıyan ve "bir parça eti sağ elle tutarak ruhlara sunmak" şeklinde yorumlanan **chi** kelimesidir. Konfüçyüsçülüğün kutsal kitaplarından *Dinî Törenler Kitabı* da "Li Chi" şeklinde bir

terkiple adlandırılmıştır. Öte yandan **chi** kelimesinin “âyinlerde et veya kurban takdim etmek” anlamına geldiği de ileri sürülmektedir. Şintoizm’in kutsal dili olan Japonca’da ibadet kavramına karşılık olabilecek terim, “ilâhî varlıklara devamlı kulluk ve itaat anlayışıyla yaşamak” anlamındaki **matsuru** kelimesi olup bundan da anlaşılacağı üzere Şintoizm’de ibadet, mâbedde veya dışarıda ifa edilebilen ve günlük hayatta önemli rol oynayan bir olgudur.

Yahudilik’te kulluk etmeyi, ibadetle ilgili dinî tutum ve davranışları belirtmek üzere İbrânîce’de “çalışmak, hizmet etmek” mânâsına gelen ‘**avd** kökünden türemiş ‘**avodah** terimi kullanılmaktadır. ‘Avodah Elohim terkibi “Allah’a ibadet” anlamına gelmekte, ayrıca din kavramını da ifade etmektedir. Bu terim Ahd-i Atîk’te hem Rab Yahova’ya ibadeti (Çı-kış, 3/13, 4/23; Malaki, 3/14; Eyub, 21/15), hem de Yahova’nın dışındaki varlıklara tapınmayı (Tesniye, 13/2) anlatmak üzere kullanılmıştır. Hıristiyanlık’ta kısmen ibadetle ilgili uygulamaları, daha çok da âyinleri ifade etmek için Batı dillerinde “umuma ait faaliyet” anlamına gelen Grekçe **leitourgia**dan türetilmiş **liturgy** (Fr. liturgie) kelimesi kullanılmaktadır. Hıristiyanlık’ta günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerin yanında diğer âyinler, Latince **sacramentum**dan (and, yemin, bağ) türetilen ve “dinî âyin” mânâsına gelen **sacrament** kelimesiyle karşılanmaktadır. Ayrıca “insanla Tanrı arasında gittikçe pekişen bağ” anlamındaki Latince **re-ligare** kelimesinden türetildiği kabul edilen ve günümüzde Batı dillerinde “din” anlamında kullanılan **religion** kelimesinin içerdiği anlam İnciller’de “Allah’ın yolu” tabiriyle karşılanır (Markos, 12/14). Bu tabir Helenistik dönemdeki Ahd-i Cedîd yazılarında din, ibadet, âyin ve insanın Tanrı’ya ve diğer insanlara karşı ödevlerini de ifade etmektedir.

Her dinî kültürün kendi terminolojisinde ibadet fenomenini ifade etmek üzere seçtiği kelimelere ait anlamların ortak noktasının acizyet, sığınma, yüceltme, sevgi ve korku gibi duygularla bir tanrıya veya tabiat üstü varlıklara yönelmek, bu varlık veya varlıklara saygı ifadesi olmak üzere belli davranışları yerine getirmek olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu kelimeler insandaki, tanrı veya tabiat üstü varlıklara inanmak suretiyle iç dinamikleri harekete geçen ve çeşitli davranışlarla tezahür eden derunî ve evrensel bir fenomeni ifade etmektedir.

İnsanlık tarihinde ibadetin yerini dinin kaynağı tartışmalarından bağımsız olarak ele almak mümkün değildir. Bu çerçevede Batı’da XVI. yüzyıldan itibaren ilkel kabilelerin, eski milletlerin, hatta tarih öncesi toplumlarının dinleri ve inançları üzerinde bazı tezler ileri sürülmüştür (bk. DİN). Pek çok antropolog ve dinler tarihi araştırmacısı, bütün dinî gelişmelerin başlangıcında görülen her şeye kâdir bir yüce varlık inancının tarihî-kültürel değişmeler neticesinde daha sonraları politeizm, animizm, totemizm gibi terimlerle ifade edilen değişik inançlara dönüşmesine rağmen bu eski inancın izlerinin hâlâ mevcut olduğu tezini geliştirdi. Nitekim günümüzde Afrika, Asya, Güney ve Kuzey Amerika, Avustralya, Pasifik Okyanusu, Cava, Brezilya gibi yerlerde yaşayan ilkel kabilelerde bir yüce varlık, ulu tanrı veya yüksek ruh inancına rastlanmaktadır. İslâm dini de insanlığın ilk dininin tevhid inancına dayandığını, çok tanrılı dinlerin sonradan ortaya çıkmış sapmalar olduğunu kabul eder. İslâm inancına göre dinin kurucusu Allah’tır. İlk insan aynı zamanda peygamberdir. Allah cinleri ve insanları kendisine kulluk etmeleri için yaratmış (ez-Zâriyât 51/56), kendisine nasıl kulluk edileceğini de insanların arasından seçip gönderdiği peygamberler vasıtasıyla bildirmiştir. İnsanlar tarihin seyri içinde çeşitli sebeplerle hak dinden uzaklaştıklarında Allah peygamberler göndermek suretiyle onları ya eski dinlerini doğru olarak yaşamaya veya yeni gönderdiği bir şeriata uymaya çağırmıştır. Hz. Âdem’den itibaren bütün insanlar, Allah tarafından gönderilen tevhid dininin esaslarını kavrayıp benimseyecek ve hayatlarını bu esaslara göre düzenleyecek seviyede zihnî, ruhî ve bedenî kapasiteye sahip kılınmıştır. Kur’an’da, yaratılıştan itibaren Allah’ın insanlara bildirdiği dinin tevhid (Hanîf) dini olduğu ve onların bu dini benimsemeye yakın bir fıtratla yaratıldığı belirtilmiştir (er-Rûm 30/30).

İnsanlar yüceltme, sevgi, sığınma, korku, acizyet, dünyevî menfaat elde etme, zarar ve sıkıntılardan kaçınma ve kurtuluşa erme gibi duygu ve etkenlerle başlangıçtan beri bir yüce varlığa veya çeşitli varlıklara inanmış ve inandıklarına uygun bazı söz ve davranışlarla kulluklarının gereğini yerine getirmiş yani ibadet edegelmiştir. Çünkü insan, diğer canlılarda bulunmayan pek çok yetenekle donatılmış olmasına rağmen yine de iç ve dış sebeplerle acizyet, sığınma ve yardım di-

leme duygularını devamlı hissetmiştir. Bu durum göz önünde bulundurularak ibadet, “Allah’a tapınma, Tanrı’ya doğru sevgi dolu bir gayret, Tanrı’dan uygun şeylerin istenmesi, Tanrı’nın teveccühünü kazanmak için yapılan eylem, Tanrı’ya tâzim ve saygı gösterme” gibi değişik şekillerde tanımlanmıştır.

Yapılan araştırmalar, insanlığın dinî tecrübesinde en yaygın ibadet şeklinin bir yüce varlığa veya çeşitli varlıklara dünyevî veya uhrevî gayelerle dua edip yalvarmak olduğunu ortaya koymuştur. Duranın şekli, ferdin mensup olduğu dine göre istenildiği veya ihtiyaç hissedildiğinde tekrar edilen birkaç kelimedenden ibaret olduğu gibi, belirli zaman ve mekânlarla irtibatlandırılmış dinî âyinler tarzında genişlik ve yoğunluğa da sahip olabilmektedir. Gerek ilkel kabile dinlerinde gerekse semâvî olan ve olmayan gelişmiş dinlerde yüce Tanrı’ya tâzimi ve şükür ifade etmek veya tannıların gazabından kurtulmak için kurban ve takdime sunmak ibadetle ilgili uygulamaların en önemlilerinden birini oluşturmuştur. Kurban ve takdimelerle topluca icra edilmesi gereken âyinler mâbed ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu şekilde mahallî şartlara ve dinlerin yapısına göre mimarileri değişen mâbedler yapılmıştır. Belirli ibadetler mâbedde bağlı kılınmış ve bazı dinlerde mâbedde ibadet teşvik edilmiştir. Yılın belli ay veya günlerinde oruç tutulması veya bir kısım yiyeceklere karşı perhiz uygulanması, bazı mekânların ve bölgelerin kutsal sayılarak ziyaret edilmesi de dinî hayatı şekillendiren önemli ibadetler arasında yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İşfahânî, *el-Müfredât*, “scd”, “‘abd” md.leri; *Lisânü’l-‘Arab*, “hş‘a”, “hđ‘a”, “d‘av”, “rk‘a”, “scd”, “‘abd”, “‘anv”, “knt”, “nsk” md.leri; *et-Ta‘rîfât*, “‘ibâdet” md.; *Tâcü’l-‘arûs*, “hş‘a”, “hđ‘a”, “d‘av”, rk‘a”, “scd”, “‘abd”, “‘anv”, “knt”, “nsk” md.leri; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1385/1966, II, 428-432; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-‘gayb*, XIV, 159; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, Kahire 1403/1983, I, 58; Francis Brown v.dğr., *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford, ts., s. 712-713; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 96-102; W. Schmidt, *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories* (trc. H. J. Rose), London 1935, s. 262-282; H.-J. Schoeps, *An Intelligent Person’s Guide to the Religions of Mankind* (trc. Richard – Clara Winston), London 1967, s. 20-28, 30-39; E. J. Sharpe, *Understanding Religion*, London 1983, s. 78-107; E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life* (trc. Karen E. Fields), New York 1995, s. 45-52, 68-70, 99-126, 276-299; Michel Revon, “Worship (Japanese)”, *ERE*, XII, 802-804; R. F. Johnston, “Worship (Chinese)”, a.e., XII, 759-

762; D. Howard Smith, "Worship (China)", *A Dictionary of Comparative Religion* (ed. S. G. F. Brandon), London 1970, s. 652-653; a.m.f., "Worship (Japan)", *a.e.*, s. 654; J. H. Miller, "Liturgi", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1981, VII, 928-936; M. K. Hellwig, "Sacrament (Christian Sacraments)", *a.e.*, XII, 504-511.

MUSTAFA SİNANOĞLU

B) İslâm Öncesi Dinlerde İbadet. Günümüzde Afrika, Avustralya, Pasifik Okyanusu, Cava, Brezilya gibi yerlerde yaşamakta olan veya yakın zamanlara kadar yaşamış bulunan ilkel kabilelerde ibadet, tasavvur şekilleri kabileden kabileye farklılık göstermekle birlikte bir yüce tanrı veya ondan daha alt seviyede bulunan tanrılar ve yüksek ruhlardan oluşan varlıklara tapınma ihtiyacının ortaya çıkardığı, genellikle insanların ferdî tecrübelerine dayanan davranışları ifade etmektedir. Afrikalı ilkel kabilelerin çoğunun diğer ilâhî varlıkların ve ruhların üstünde bir yüce tanrıya da inandıkları görülmekte, bu yüce tanrı kabile insanı tarafından soyut bir güç olarak algılanmakta, çeşitli sıfatlarla nitelendirilmekte ve bunlara muhtelif şekillerde ibadet edilmektedir. Esasen genel olarak ilkel kabilelerin din anlayışları incelendiğinde bir fiilin, davranışın, âyinin yahut kültürün ibadet olabilmesi için onun bir tanrı, tabiat üstü bir güç veya tanrılar için icra edilmiş olmasının gerekliliği tesbit edilmektedir.

İlkel kabile dinleri her kabilenin kendine has özelliklerine göre yapılanmışsa da ibadetleri genelde ferdî veya cemaat halinde bir yüce varlığa dua etme, ona bazı hayvanları kurban olarak sunma, yiyecek ve başka şeyler takdim etme şeklinde cereyan etmektedir. Bununla birlikte dinî ve din dışı törenler de birbirinden ayrılmakta, meselâ büyü nitelikli olanlar gibi bazı ritüel uygulamalar ibadet mahiyetinde görülmemektedir. Evlilik merasimi, kabileye reis tayini vb. sosyal içerikli yerel kültürle ilgili âyin ve törenlerin ibadetle ilişkisi ya çok azdır veya hiç yoktur.

Söz konusu dinlerin belli kurucuları veya peygamberleri olmadığı gibi kutsal kitapları ve yazılı kaynakları da yoktur. Bu sebeple ibadetlerinde herhangi bir metin kullanılmamakta, dinî âyinlerde tekrar edilen ifadeler nesilden nesile sözlü olarak aktarılmaktadır. İlkel kabilelerde kötülüklerden korunmak, hayat, güç ve sağlık kazanmak ve dünyanın çeşitli nimetlerinden faydalanmak, yağmur yağdırmak, bol mahsul elde etmek vb. amaçlarla tanrı veya tanrılara dua etmek iba-

detin en yaygın şeklidir. Bu kabilelerde yüce tanrı veya tabiat üstü varlıkla diğer tanrılar veya ruhların yanında ata ruhları da önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Batı Afrika'da ve Avustralya yerlilerinde atalar en güçlü ruhî varlıklar olarak görülmekte, bazı yerlerde tanrıya ve diğer ruhlara yapılandan farklı şekilde onlara da dua edilmektedir.

İlkel kabilelerde yüce tanrı veya tanrıların yardımlarını elde etmek, gazaplarından korunmak veya günahlardan kurtulmak için icra edilen başlıca ibadetlerden biri de kurban takdimidir. Kabilelere göre değişen çeşitli kurban telakilerine rastlanmakla birlikte genelde sebze, alkol ve hayvan olmak üzere üç farklı türden kurban sunulmaktadır. Afrikalı ilkel kabilelerin bir kısmına göre bazı tanrılar kanı sevmeyiz; onlar için sadece suyu veya alkolü yere dökmek, mezahta birkaç ceviz, bezelye veya fasulye sunmak kurban olarak kabul edilmektedir. Öte yandan tavuk kurbanının çok yaygın olduğu görülmekteyse de koyun, keçi, köpek ve önemli âyinlerde boğa gibi hayvanlar da kurban olarak sunulmaktadır. Ferdin ruhlara ilişkisini devam ettirmek için günlük basit kurbanlar söz konusu olduğu gibi kuraklık vb. tabii âfetlerin meydana geldiği zamanlarda bütün aile veya klanın da katılımıyla koyun veya boğaların sunulduğu merasimler düzenlenmektedir. Bu merasimlerde bütün halk bir araya gelerek hayvanın kesilmesini seyretmekte, etinden yemekte, bu arada bir reis veya rahibin yönetiminde dua edilmektedir. Bazı Afrikalılar'ın büyük kayalıklarda veya coşkun nehirlerde ruhların bulunduğu inandıkları ve inâyetlerini kazanmak yahut gazaplarından korunmak için onlara bazı şeyleri takdim ettikleri de görülmektedir. Doğu Afrika'da ölü kültürü çok yaygın olup diğer ruhlara nisbetle onlara daha çok kurban sunulmaktadır.

İlkel kabilelerde mâbed ve mezbah dinî hayat açısından önemli kurumlardır. Afrikalılar yüce tanrıyı her yerde hazır, güçlü ve sınırsız kabul ettikleri için onun bir mâbede sığdırılamayacağını düşünerek mâbed ve mezbahları diğer tanrıları için yapmışlardır. Mâbedler genellikle geometrik şekillerde olup büyük mâbedler bile ancak bir veya iki odalıdır. Tropikal bölgelerdeki mâbedler sadece rahiplerin girdiği kutsal bir mekânla diğer insanların bulunduğu avludan ibarettir. Köylerde ise mahallî "baş tanrı" için ayrılmış kutsal bir yer ve takdimelerin sunulduğu ağaç veya taştan inşa edilmiş mezbahlar bulu-

nur. Bu kutsal mekânlar genellikle yabancılarla kapalıdır.

İbadet genellikle ferdî tecrübeye dayanmakla birlikte aile veya köy halkı da kabile reisinin yahut rahibin yönetiminde toplu âyinler icra eder. Afrika kabilelerinde bazı dua ve kurban âyinlerini kabile reisleri veya din adamları yönetmektedir. Pek çok ilâhî varlığa ait kültürün hâkim olduğu Batı Afrika'da özel olarak eğitilmiş, âyin sırasında farklı elbise giyen rahipler mevcuttur. Atalar için takdim edilen kurban törenlerini ise genellikle köyün reisi veya yaşlısı yönetir. Bunun yanında çeşitli kabilelerde kâhinlik veya ilkel seviyede doktorluk yapan ve vecd halinde birtakım dinî tecrübeler yaşayan kişiler de bulunmaktadır. Sibiryaya ve Orta Asya'da yaşayan Moğol ve Türk kabilelerinde âyinleri yöneten, kötü ruhlara kovmak suretiyle hastaları iyi eden ve gelecekte haber veren kamlar (şaman) vardır. Eskimolar arasında da çeşitli âyinleri yöneten şamanlar mevcuttur. Malenezyalı kabilelerde diğer varlıklar gibi bazı insanların da "mana" olarak ifade edilen güce sahip bulunduğu inanılmaktadır. Polinezyalı kabilelerde de rahiplerin imtiyazlı bir konuma sahip olduğu bilinmektedir.

İbadet vakitleri mahallî şartlara göre değişmekle birlikte genelde fertler, bir rahibe ihtiyaç duymadan her sabah kendilerinin veya ailelerinin özel kutsal mekânına girerek dua ederler. Önemli bir işe girişirken, vahşi hayvanlardan korunmak için ava çıkarken, güvenli bir şekilde geri dönmek için yolculuğa başlarken dua edilir, kurbanlar adanır. Kabile reisinin veya bir rahibin yönetiminde toplu olarak gerçekleştirilen âyinlerin çoğu tarımla yahut toplu yapılan işlerle ilgilidir. Tarlalar ziraata hazır olduğunda ürünün verimliliğini sağlamak, kaza ve yılan sokmalarına karşı korunmak amacıyla dua edilir, âyinler yapılır. Bunların dışında kabilelerin kendilerine göre kutsal saydıkları günlerde, meselâ genç erkek ve kızların ergenlik çağına girdikten sonra toplumun yetişkin üyeleri arasına katılmaları sırasında dinî âyinler icra edilmektedir.

Hindistan kökenli dinlerde ibadet genel olarak Sanskritçe "puja" kelimesiyle ifade edilir. Hinduizm'de ibadet, ferdin ve toplumun mutluluğu üzerinde etkili olduğu kabul edilen ve dinin tarihî seyrinde farklı fonksiyon ve isimlere sahip bulunan tanrılar için yapılmaktadır. Her Hindu, tenâsüh (samsara) sistemi bakımından önceki hayatının bir sonucu olarak içinde doğduğu kast sınıfına göre birta-